

## MARGINALLIK MUAMMOSINING KOGNETIV-BEXIVIORISTIK KOMPONENTLARI TAHLILI

*Zoxidov Abduvoxid Zokir o'g'li*

*Toshkent Kimyo xalqaro universiteti magistranti*

**Annotatsiya.** Ushbu matnda ijtimoiy marginallikning shaxs psixikasiga ko'rsatadigan ko'p qirrali ta'siri keng yoritiladi. Marginallik kognitiv jarayonlar, rol tizimi, psixologik himoya mexanizmlari va ijtimoiy begonalashuv orqali shaxsning fikrlash uslubi, his-tuyg'ulari va xulq-atvorida beqarorlikni keltirib chiqarishi ta'kidlanadi. Festingerning kognitiv ziddiyat nazariyasi, Kahnning rol to'qnashuvi, Anna Freydning himoya mexanizmlari va Seemanning begonalashuv konsepsiyalari asosida marginallashgan shaxsning ichki ziddiyatlari, identifikatsiya inqirozi va moslashuvdagi qiyinchiliklar ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilingan.

**Kalit so'zlar:** ijtimoiy marginallik, kognitiv ziddiyat, rol to'qnashuvi, himoya mexanizmlari, begonalashuv, ambivalent xulq, psixologik moslashuv

**Аннотация.** В тексте всесторонне раскрывается психологическое воздействие социальной маргинальности на личность. Подчёркивается, что маргинальность приводит к когнитивной нестабильности, ролевой неопределённости, усилению защитных механизмов и росту социального отчуждения, что отражается на мышлении, эмоциях и поведении индивида. На основе теорий когнитивного диссонанса Фестингера, ролевого конфликта Кана, защитных механизмов Анны Фрейд и концепции отчуждения Сименона анализируются внутренние противоречия, кризис идентичности и трудности адаптации маргинальной личности.

**Ключевые слова:** социальная маргинальность, когнитивный диссонанс, ролевой конфликт, защитные механизмы, отчуждение, амбивалентное поведение, психологическая адаптация

**Abstract.** This article provides a comprehensive analysis of the psychological impact of social marginality on the individual. It highlights how marginality produces cognitive instability, role ambiguity, intensified defense mechanisms, and increased social alienation, shaping the person's thinking, emotions, and behavior. Drawing on Festinger's theory of cognitive dissonance, Kahn's role conflict model, Anna Freud's defense mechanisms, and Seeman's concept of alienation, the text examines the internal contradictions, identity crisis, and adaptation difficulties experienced by marginalized individuals.

**Keywords:** social marginality, cognitive dissonance, role conflict, defense mechanisms, alienation, ambivalent behavior, psychological adaptation

Ijtimoiy marginallik shaxsning faqat emotsional va ijtimoiy sohalarinigina emas, balki kognitiv tizimini – dunyoni qanday ko'rishi, izohlashi, baholashi va rejalashtirishi jarayonlarini ham tubdan o'zgartiradi. Kognitiv jarayonlar psixologiyada odatda sezgi, idrok, xotira, tafakkur, e'tibor, qaror qabul qilish va muammolarni hal qilish mexanizmlarini qamrab oladi. Marginallashtirilgan shaxs bu jarayonlarni barqaror, yagona qadriyatlar tizimiga tayangan holda emas, balki qarama-qarshi ijtimoiy signallar va talablarga javoban tashkil etishga majbur bo'ladi.

L.Festinger tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv dissonans nazariyasiga ko'ra, inson o'z fikrlari, e'tiqodlari va xatti-harakatlari o'rtasida ichki izchillik (kognitiv konsistensiya)ga intiladi. Agar e'tiqodlar va xatti-harakatlar mos kelmasa, "dissonans" – noqulay psixologik zo'riqish paydo bo'ladi va shaxs bu zo'riqishni kamaytirish uchun fikrini, bahosini yoki xulqini o'zgartirishga urunadi[2].

Marginallashtirilgan shaxs uchun bu dissonans:

-“Men an'anaviy qadriyatlarga sodiq bo'lishim kerak” degan ichki e'tiqod va

-“Muvaffaqiyatga erishish uchun zamonaviy individualistik qoidalarga amal qilishim kerak” degan tashqi talab ko'rinishida muntazam ravishda yuzaga keladi. Natijada, tafakkur doimiy ravishda qarama-qarshi kognitiv birliklarni muvofiqlashtirishga urinish holatida qoladi. Bu jarayon miyada “tinch, barqaror chizma” emas, balki ketma-ket hal qilinmayotgan kognitiv vazifalar oqimini keltirib chiqaradi. Kognitiv psixologiyada “sxema” tushunchasi shaxsning dunyo haqidagi ichki modeli, tajriba asosida shakllangan umumlashtirilgan tasavvurlar tizimini bildiradi. Marginal shaxs odatda ikki yoki undan ortiq qarama-qarshi sxemalarni bir vaqtning o'zida boshida olib yuradi:

-“An'anaviy jamiyat sxemasi” – kollektivizm, itoat, kattaga hurmat, jinsiy rollarning keskin bo'linganligi;

-“Zamonaviy jamiyat sxemasi” – individual erkinlik, o'zini o'zi ifoda etish, gender rollarining moslashuvchanligi, raqobat.

Har bir yangi vaziyatda shaxs qaysi sxemaga suyanishni bilmay qoladi. Bir suhbatda an'anaviy sxemani ishga solsa, boshqasida zamonaviy sxemani ishga soladi; bu esa tafakkurda mos mezon yo'qligi, baholash mezonining “pasayishi”ga olib keladi.

Bu holat quyidagilarda seziladi:

-bir xil hodisani turli vaziyatda mutlaqo boshqa mezon bilan baholash;

-o'z qarorlari bo'yicha keyin pushaymon bo'lish (“nega bunday fikr qildim?”);

-ijtimoiy signallarni noto'g'ri talqin qilish (masalan, konstruktiv tanqidni “rad etish” deb o'ylash).

Kognitiv beqarorlikning eng muhim oqibatlaridan biri – strategik fikrlash va rejalashtirishning susayishi hsioblanadi. J.V.Berry immigratsiya va akullturatsiya psixologiyasiga bag'ishlangan tadqiqotlarida marginalizatsiya strategiyasini tanlagan

yoshlar ko'pincha kelajak rejalari noaniqligi, professional yo'lni tanlashda ikkilanish va maqsadlarini tez-tez o'zgartirish bilan ajralib turishini ko'rsatgan[1]. Bunda:

-“qaysi jamiyatga moslashsam, shu jamiyat mezoniga mos martaba tanlashim kerak” degan fikr lekin moslashuv o'zi ham sust ketadi;

-“qaysi qadriyatlar tizimi menga uzoq muddatda foydali bo'lishini bilmayman” degan noaniqlik ustun bo'ladi. Natijada, kelajakni rejalashtirish o'rnini qisqa muddatli reaksiya egallaydi: periferik, situativ maqsadlar qo'yiladi, “strategik hayot rejasi” esa bo'sh turgan bo'ladi. Kognitiv tizim doimiy ziddiyatda turganda, shaxs ko'pincha murakkablikni bardosh bera olmay, sodda, qutblashgan fikrlash uslubiga o'tadi:

-“yaxshi – yomon”;

-“biz – ular”;

-“o'zimizniki – begonalar”. Bu ham kognitiv himoya mexanizmi sifatida ishlaydi, chunki murakkab, interaktiv, transmadaniy tafakkurni ushlab turish psixik energiyani ko'p talab qiladi. Festinger ta'riflaganidek, inson dissonansni kamaytirish uchun ba'zan ma'lumotni tanlab qabul qiladi, zid ma'lumotni inkor etadi yoki sezmaydi. Marginallashtirilgan shaxs ham ko'p hollarda “kompleks haqiqat”ni ko'ra olmaslik, yoki ko'rishni istamaslik orqali o'zini himoya qiladi. Bu esa uning moslashuvchan, moslasha oladigan tafakkurini cheklaydi.

Rol nazariyasiga ko'ra, jamiyatda har bir individ bir qator ijtimoiy rollarni bajaradi: farzand, ota-ona, talaba, xodim, rahbar, fuqaro, do'st va hokazo. R. Kahn va hamkorlari “Organizational Stress: Studies in Role Conflict and Ambiguity” asarida rol konfliktini va rol noaniqligini kuchli stress manbai, hatto “identiklikni yemiruvchi” omillar sifatida tavsiflaydilar[4]. Marginallik sharoitida bu ikki hodisa ayniqsa kuchli namoyon bo'ladi. Rol noaniqligi – bu shaxsdan aynan nima kutilayotgani, qaysi vazifalar ustuvor, qaysi me'yorlar asosiy ekanligi aniq bo'lmaganda yuzaga keladigan holat. Marginal shaxs uchun:

-oila bir xil xatti-harakatni “to'g'ri” desa, ish joyi yoki o'qish boshqa teskari talab qo'yadi;

-an'anaviy muhit “bunday bo'lish kerak” desa, zamonaviy muhit “aksincha bo'lish normal” deb hisoblaydi. Shaxs qaysi kontekstdagi kutishlarga ko'proq tayanishni bilmaydi, natijada ichki “rol xaritasi” chalkashib ketadi. Kahn va hamkorlar ta'kidlaganidek, rol konfliktini bir necha shaklda namoyon bo'ladi:

-Inter-rol konfliktini – shaxsning ikki roli bir-biriga zid (masalan, an'anaviy “farzand” roli ota-onaga bo'ysunishni, “zamonaviy talaba” roli mustaqillikni talab qiladi).

-Intra-rol konfliktini – bitta rol doirasidagi qarama-qarshi talablar (masalan, “bo'ysunuvchi xodim” ham bo'lish, ham “tashabbuskor, ijodkor bo'lish” talabi).

-Shaxs-rol konfliktini – shaxsning ichki qadriyatlari tanlagan roli talablariga mos kelmasligi (masalan, halollik qadriyatiga ega bo'lgan shaxsdan “norasmiy korrupsiya”

kutilishi). Marginallashtirilgan shaxs band bo'lgan ijtimoiy tizimlar (mahalla, oila, bozor iqtisodiyoti, ta'lim, ommaviy madaniyat) soni ko'p, mazmuni esa bir-biriga zid bo'lgani uchun rol konfliktining barcha turlari bir vaqtda yuzaga kelishi ehtimoli yuqori. Rol noaniqligi va konfliktidan kelib chiqqan holda shaxs quyidagi uzilishlarga duch keladi:

- vazifalarni bajarishda sustlik, kechikish;
- qaror qabul qilishni boshqalarga topshirish (“o'zingiz bilganingizni qiling”);
- ijtimoiy mas'uliyatdan qochish;
- o'zini ijtimoiy tizimning “to'liq a'zosi” emas, balki vaqtinchalik, “chetda turgan”

subyekt sifatida his qilish.

Bu uzilishlar ijtimoiy moslashuvni sekinlashtiradi, shaxsni ichki va tashqi “chegarada” ushlab turadi. Marginallik sharoitida shaxs ruhiy zo'riqishni kamaytirish uchun psixanalitik adabiyotlarda “himoya mexanizmlari” deb ataladigan ichki mexanizmlarni keng ishga soladi. Anna Freyd “The Ego and the Mechanisms of Defence” asarida “Men” (ego) tashqi va ichki xavfdan himoyalangan uchun turli mexanizmlarni ishga solishini batafsil tahlil qiladi[3].

**Proeksiya.** Shaxs o'zidagi salbiy his va xohishlarni boshqalarga yo'naltiradi. Masalan, ichida “men bu jamiyatga moslasholmayapman” degan qo'rquv bo'lsa, buni “jamiyat meni qabul qilmaydi” ko'rinishida proeksiya qiladi. Bu ichki aybdorlikni kamaytiradi, lekin moslashuvni qiyinlashtiradi. Ratsionalizatsiya. Shaxs o'zining moslashishdagi muvaffaqiyatsizligini “ilmiy” yoki “ mantiqiy” izohlar bilan oqlaydi: “Bu jamiyat baribir adolatsiz”, “bu yerda halol ishlagan odam ham hech narsaga erishmaydi” kabi izohlar unga ichki dissonansni kamaytirishga yordam beradi, lekin real strategiyalar ishlab chiqishga to'sqinlik qiladi.

**Izolyatsiya va regressiya.** Shaxs ijtimoiy aloqalarni cheklab, o'zini “xavfsiz hududga” olib chiqishga urinadi (izolyatsiya), ba'zida esa bolalikcha xatti-harakatlarga qaytadi (regressiya): o'zini mutlaqo o'jiz, himoyasiz qilib ko'rsatish, qayta-qayta maslahat so'rash, mustaqil qaror qabul qilmaslik.

**Sublimatsiya.** Himoya mexanizmlarining nisbatan konstruktiv shakli – ichki ziddiyatni ijod, sport, ilmiy faoliyat, fuqarolik faolligi kabi “yuqori” faoliyatlarga yo'naltirish. Bunday shaxs marginallikni ijodiy energiya manbaiga aylantirishga urinadi, lekin bu ham har doim ham barqaror emas. Shu jihatdan, marginallikda himoya mexanizmlari nafaqat simptom, balki marginallikni davom ettiruvchi barqarorlashuvchi omilga aylanadi.

Melvin Seeman “On the Meaning of Alienation” maqolasida alienatsiya tushunchasining besh asosiy shaklini ajratadi[5]:

- kuchsizlik;
- ma'nosizlik;
- normasizlik;

izolyatsiya;

-o'z-o'zidan uzoqlashish;

Marginallik aynan mana shu besh yo'nalishning bir yoki bir nechta bo'yicha begonlashuvni kuchaytiradi

**Kuchsizlik** - nimani qilsam ham baribir hech narsa o'zgarmaydi;

**Ma'nosizlik** - bu jamiyatdagi qoidalarining ma'nosini tushunmayapman degan ichki hissiy fon bilan yashaydi. Bu unga ijtimoiy tizimda o'zini sub'ekt emas, balki "voqealar qurboni" sifatida ko'rishga olib keladi.

**Normasizlik** - jamiyat me'yorlari shaxs uchun jonli, ichkilashtirilgan ma'no kasb etmay qolgan holat. Bu ikki ko'rinishda namoyon bo'ladi. Shaxs ijtimoiy qoidalarini "buzishga" moyil bo'ladi (deviyant xulq) yoki aksincha, qoidalar unga mutlaqo begona bo'lgani uchun passiv, befarq bo'lib qoladi.

**Ijtimoiy izolyatsiya** esa – yaqin munosabatlar yo'qligi, "o'zimni hech kimga kerak emasman" degan ichki ishonch. Bu, bir tomondan, himoya mexanizmi (rad etilishdan oldin o'zim chekinaman), boshqa tomondan, begonlashuvning chuqurlashgan ko'rinishidir.

**O'z-o'zidan uzoqlashish** - shaxs o'zining haqiqiy istak va qiziqishlari bilan yashamay, balki boshqalar kutgan rolni majburlab bajarishi, o'zini "niqoblar" orqali ifoda etishi bilan harakterlanadi.

Marginallikda shaxs tez-tez "aslida men kimman?", "rostini aytsam, nimani xohlayman?" degan savollarga javob topolmaydi. Seeman ta'riflaganidek, bunday holatda inson o'z faoliyatidan ma'no topmaydi, o'zi bajarayotgan ishni "o'ziniki emas" deb his qiladi. Yuqoridagi barcha psixologik jarayonlar – kognitiv beqarorlik, rol noaniqligi, himoya mexanizmlarining kuchayishi va begonlashuv – oxir-oqibat shaxsning xulq-atvorida to'planadi. Natijada marginallashtirilgan shaxsning xulqi ko'pincha barqaror emas, "bir-birini inkor qiluvchi" reaksiyalar bilan tavsiflanadi.

Kurt Levin motivatsion nazariyalarida "yaqinlashish–uzoqlashish konflikti"ni tasvirlar ekan, inson bir ob'ektga nisbatan bir vaqtning o'zida ijobiy va salbiy munosabatda bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Marginallashtirilgan shaxs uchun jamiyat ham: kerak (tegishlilik, qo'llab-quvvatlash, resurslar manbai), ham xavfli (rad etilish, stigma, moslashish majburiyati). Shu sababli u: bir payt jamoaga yaqinlashadi, faol bo'ladi, keyin birdan chekinadi, o'zini yopiqlikka tortadi. Bu ambivalent xulq tashqi kuzatuvchiga "ikkiyuzlamachilik" yoki "barqaror emaslik" bo'lib ko'rinadi, lekin aslida ichki ziddiyatning xulqiy natijasidir. Doimiy ichki tanglikni boshdan kechirayotgan shaxs ko'pincha impulsiv qarorlar qabul qiladi:

-o'qishni birdan tashlab yuborish;

-ishni keskin o'zgartirish;

-konfliktida keskin va o'tkir reaksiya berish;

-alkogol, giyohvandlik, noqonuniy xatti-harakatlarga berilish. Bu xatti-harakatlar ko'pincha ichki zo'riqishni "tezda tushirish" yoki "yoki hammasidan qochish"ga urinishi sifatida talqin qilinishi mumkin. Ular qisqa muddatli yengillik bersa ham, uzoq muddatda marginallikni yanada chuqurlashtiradi. Marginallashtirgan shaxs ba'zida haddan tashqari moslashuvchan (konformist) bo'lib qoladi: barcha me'yorlarga so'zsiz bo'ysunadi, "meniki noto'g'ri, ularniki to'g'ri" degan pozitsiyani egallaydi. Boshqa vaziyatda esa u keskin isyonkor bo'lib chiqadi: qoidalarni buzadi, agressiv, tajovuzkor xatti-harakat ko'rsatadi. Bu ikki qutb bir odamda navbatma-navbat paydo bo'lishi mumkin.

Kognitiv beqarorlik – shaxs tafakkuri doimiy kognitiv dissonans, qarama-qarshi qadriyatlar va sxemalar o'rtasida "osilib qolgan" holatga tushadi (Festinger). Rol noaniqligi va ijtimoiy funktsiyalardagi uzilishlar – Kahn va hamkorlari tasvirlaganidek, rol konflikti va rol noaniqligi shaxsning ijtimoiy vazifalarini bajarishini qiyinlashtiradi, identiklikni yemiruvchi stress manbai bo'ladi. Psixologik himoya mexanizmlarining kuchayishi – Anna Freyd ta'riflagan proeksiya, ratsionalizatsiya, izolyatsiya va regressiya marginallikdagi zo'riqishni kamaytiradi, ammo real moslashuvni sekinlashtiradi. Ijtimoiy begonalashuv– Seeman ko'rsatganidek, qudratsizlik, ma'nosizlik, normasizlik, izolyatsiya va o'z-o'zidan yotlashish marginallashtirgan shaxsda kuchli psixologik fon sifatida namoyon bo'ladi. Xulq-atvorda beqarorlik va ikkiyoqlama munosabat – ichki ziddiyatlar natijasida shaxs ambivalent, ba'zan impulsiv, ba'zan haddan tashqari konformist, ba'zan esa keskin isyonkor xatti-harakatlar ko'rsatadi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati**

1. Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., & Dasen, P. R. Cross-Cultural Psychology: Research and Applications. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. [eclass.uoa.gr](http://eclass.uoa.gr)+2Кембриджские ресурсы+2
2. Festinger, L. A Theory of Cognitive Dissonance. Stanford, CA: Stanford University Press, 1957. Stanford University Press+1
3. Freud, A. The Ego and the Mechanisms of Defence. London: Hogarth Press and the Institute of Psycho-Analysis, 1936 (Eng. ed. 1937). [scirp.org](http://scirp.org)+3[archive.org](http://archive.org)+3Amazon+3
4. Kahn, R. L., Wolfe, D. M., Quinn, R. P., Snoek, J. D., & Rosenthal, R. A. Organizational Stress: Studies in Role Conflict and Ambiguity. New York: Wiley, 1964. [scirp.org](http://scirp.org)+1
5. Seeman, M. On the Meaning of Alienation // American Sociological Review. 1959. Vol. 24, No. 6. Pp. 783–791. ResearchGate+3[jstor.org](http://jstor.org)+3[scirp.org](http://scirp.org)+3